

ОРЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ.

Українецький шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини.

Піднімаючи в 1648 р. повстання проти Польщі, Хмельницький навряд чи й сам гадав про те, який розмір і характер прийме розпочата ним справа і до яких приведе наслідків. Закликаючи населення України до участі в повстанні, він міг сподіватись допомоги з боку козацтва, особливо того, що не попало в козацькі реєстри, поспільства, міщан, сільського духовенства, а вже ніяк—здавалось би—не з боку української шляхти, бо хоч вона й могла поділяти його змагання за інтереси православної віри й української народности, але її класові інтереси повинні були коли не пхнути її отверто в обійми польської шляхти, то принаймні затримати від участі в „хлопських бунтах“. А на ділі вийшло зовсім не так, як здавалось. Ще перед Жовтоводською битвою під знамена Хмельницького почали збиратись „черкасы многие и шляхта и вольные люди“, як свідчив московський дяк Гр. Кунаков ¹⁾. А після Корсунського погрому місцева й позамісцева шляхта пішла під знамена уже не поодинцем, а ринула численими юрбами. Усі оті найвидатніші помічники Хмельницького, найвизначніша козацька старшина, як Іван Виговський, Ів. Богун, Кричевський, Нечай Данило і його брат Іван, Самійло Зарудний, Остап Гоголь, Павло Тетеря, Іван Креховицький, Адам Хмелецький—були шляхтичі. Тут ми подічили тільки тих, що належали до старшинських рядів і пристали до Хмельницького ще до Пилявецького погрому, а скільки-ж їх потім приставало! Через півроку, коли Хмельницький облягав Замостя, серед його війська було либонь 6000 чи 7000 самих шляхтичів ²⁾. Не забудьмо, що се діялось тоді, коли народний рух на Україні, викликаний повстанням, приймав найгострійші форми кривавої боротьби за знесення панщини і взагалі проти пануючих класів, а з другого боку, — коли польський уряд погрожував шляхтичам, що приставали до козаків,

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III, 281.

²⁾ Там же, III, 301. Z dziejów Ukrainy, 160—161.

інфамією, конфіскацією маєтків і навіть горловим каравнем; а про те ніщо не в силі було стримати їх в межах льобляности і число такої „козакуючої“ шляхти з часом все збільшувалось. В літку 1649 року се був уже о стільки числений і впливовий елемент в козацьких рядах, що Хмельницький, складаючи під Зборовом мирну угоду з Поляками, вніс туди особливий пункт про амнестію для „шляхти так релігії грецької, як і римської“, яка знаходилась при війську Запорозькому, і про непорушення права їх власности. Такий самий пункт внесено було потім і в Білоцерківську угоду.

Не будемо тут довго спинятись на питанні: які ідейні мотиви побуджували українську шляхту приймати таку числену участь в повстанні Хмельницького, в цьому рухові наскрізь демократичному, наперекір, здавалось би, своєму шляхетському світогляду, наперекір власним класовим інтересам?¹⁾ Нагадаємо тільки, що українська шляхта ще й до революції 1648 року стояла в близьких стосунках до козаків на полі спільної праці для загального добра України, а передовсім в справах культурно-релігійних. Се ж вони були ті „многіе благочестивые паны шляхетского роду, за совѣтом“ яких та спільною допомогою козаків відновлено було в 1620 р. православну ієрархію на Україні. А вчиняючи на соймах та сеймиках палкі протести проти утисків „народу Руського (Українського), шляхти й міщан, духовних і світських“, вони набирались все більшої сміливости, бо почували, що за їх плечима зростає міцна, оружна сила, яка на свої плечі перейме оборону того, за що сами вони могли боротись тільки „протестаціями“ та „супплікаціями“. І тепер, коли та сила грізно виступила й за одним махом погромила оружну силу Польщі, що їм, давнім спільникам козацтва, лишалось, як тільки стати під його знамена і вкупі провадити спільну справу?

Не так легко було дати собі раду другій, далеко більшій частині української шляхти, яка теж любила свою віру й народність, але не була здатна до такої патріотичної саможертви. Її становище було дуже скрутне, а часом і трагічне. Несподівано захоплена революційною бурєю, вона гвалтовно була поставлена перед грізною ділемою: чи йти й з народом, чи проти народу? Ті, що тільки вірою та походженням одрізнялись від коронної шляхти, а в душі, в своїх найглибших переконаннях були наскрізь пройняті її ідеями та інтересами і в революції українській вбачали тільки звичайний „хлопський бунт“, ті просто тікали до польського війська і під його хорогвами ставали до бою „з рознузданою хлопською ребелією“ або, й ховаючись у Києві по мана-

¹⁾ Виразну відповідь на се питання дає д. Вацлав Лілінський в цінній розправі, вміщеній в збірнику *Z dziejów Ukrainy*.

стирях (як Єрлич), дихали таким важким, злосливим духом на „bez-bożnego argutyra i mordercy“ Хмельницького, як і його запеклий ворог Ярема Вишневецький, що не так давно „з Русина Ляхом став“. Але більшість православної шляхти не так ставилась до революції. Налякана грізним вибухом селянських розрухів, вона не пішла в козацькі ряди, але розуміла, що війна ведеться за визволення українського народу, й не могла не співчувати гаслу Хмельницького: „Вибью з Лядської неволі народ Руський!“—бо це-ж була та сама „неволя, гірша Турецької“, про знесення якої сама вона так запально змагалась на соймах. І для такого, наприклад, щиро русина, як князь Степан Святополк-Четвертинський, підкоморій Брацлавський, не вважаючи на те, що йому бунтівники-селяне вбили сина, козацький гетьман за життя й по смерті був і залишився „ясновельможним годним пам'яті паном Хмельницьким, гетьманом великим, оборонцем релігії нашої православної“). А згадаймо трагічну постать Адама Кисіля: яку болісну драму мусів він пережити, силкуючись поодити в собі такі суперечні почуття, як безмірну відданість інтересам православної церкви й Руського народу, і таке ж цілим життям виплекане привязання й вірність до Речіпосполитої, і скільки перетерпів він через те „лиха від Ляхів, лиха й від Руси!“ А про те не пішов по стежці князя Яреми й до самої смерті безутомно борючись на соймах за „права і вольности Руського народу“, групуючи круг себе величезну партію (як сам хвалив ся) „plus minus 20000 шляхти“²⁾, яка поділяла його переконання. Між ними переважно була шляхта українська й взагалі православна. Пізніш, коли хвиля соціальної революції на Україні опала і коли радикально змінилась соціальна політика самого Хмельницького, багато з давніх товаришів і однодумців Кисіля опинилось в обозі гетьмана України, як от Юрій та Степан Немиричі, Юрій Стеткевич і навіть ціла шляхта Пинського повіту; а поки-що вони стояли на убоці, виглядаючи, що далі буде, а де-які й прямо таки служили Речіпосполитій.

Прокіп Верещака, якого біографію ми складаємо, цілком належав до цієї категорії. Се був дуже близький до А. Кисіля чоловік, його повірений, вихований під його моральним впливом, а може й освічений на його кошти. Як щирий русин і ревний прихильник православія, він певно волів би стати під ті знамена, на яких були написані ці саме гасла православної віри й української народності, але вихований в принципах надмірної лояльності до Польської оєсзузну, він пішов услід за своїм протектором Кисілем, який силкував ся усякими

¹⁾ Z dziejów Ukrainy, 168.

²⁾ Michałowski, Księga Pam., 260.

способами погодити Хмельницького з Польщею, та й попав через власну необережність у таке прикре становище, що не міг прибрати способу, як з його вишлутатись, і перетерпівши чимало лиха, нарешті таки вернув ся до рідної справи й навіть наложив за неї головою. В той грізний час багато було таких людей на Україні і через те біографія Верещаки, як типова, має історичний інтерес.

Прокіп Верещака був дрібний шляхтич Овруцького повіту. Його пращурами були Кобринські бояре, про яких згадують акти ще в XV віці; там їм належав родовий маєток Камінь, на який вони мали привилеї древніх Литовських князів¹⁾. Памятаючи про се, й наш Прокіп звичайно писав своє прізвище так: „з Каміня Верещака“. Маємо відомість про прадіда Прокопового, Михна Івановича Верещаку, що він володів маєтністю на Волині, в с. Затурцях і в острові Молчанові, в Луцькій повіті, і що син його Ян був суддею в Бресті²⁾. Коли саме Верещаки виселились до київського Полісся, не відомо, але вже в 1584 р. ми зустрічаємо на уряді київського гродського писаря Льва Верещаку, а на початку XVII ст. в Овруцькій повіті жило вже чимало православної шляхти з сього роду³⁾. Тут же проживали й батьки Прокопа, властителі дрібних посад Піщаниці й Мочульної, під Овручом. Видимо були вони люде мало заможні, про те дали синові добру шкільну освіту, як про се звичайно дбала тоді на Україні убога шляхта, маючи на увазі, що тільки освіта допоможе їх дітям вибитись з убожства й досягти більш-менш почесного й забезпеченого становища. А способів до того було досить: у Києві вже в 1630-х роках існувала Могиланська школа; єзуїтські колегіуми були тоді в Острозі, в Луцьку, Львові, Ярославі і в ин. містах, не згадуючи вже про вищі школи, як Замостська та Краківська академії, і всюди при таких школах заведені були „конвікти“, чи бурси за-для учнів „навперів“; а скінчивши школу, убогий студент легко міг пристати до багатого панича за „бакаляра“, чи „педагога“, і разом з ним одвідати для довершення освіти й закордонні університети. Де саме й як одібрав шкільну освіту Прокіп Верещака, про те не маємо певних відомостей, а тільки з усього видно, що він пройшов добру латинську школу. Зважаючи на те, що він писав про себе напотім у листі до московського окольничого Бутурліна: „изъ младости былъ я при столпахъ и любителейхъ церкви

¹⁾ Boniecki, Roczet Rodów, 363.

²⁾ Акт. книга К. Ц. Архиву, № 18, л. 9.

³⁾ Акт. книга № 9, ст. 54, 104, 178, 206 і інші.

православний Петръ Могила і Адамъ Кисель¹⁾), можна гадати, що вчив ся він в Києво-Могилянській колегії, а потім, може, на кошти того-ж Кисіля, в Замойській академії, де вчив ся й сам Кисіль разом з своїм „інспектором“, тоді убогим студентом, Кас. Саковичем. Взагалі треба помітити, що Замойська академія тоді досить привітно приймала учнів православних українців, і вони переважно горнулись до неї, а не до інших католицьких шкіл. Там учились, між іншими, Сільвестр Косів, що був потім київським митрополитом, Ісайя Трофимович-Козловський і інші²⁾).

Але за тих часів вбогому чоловікові не досить було відобрати загальну шкільну освіту; треба було ще пройти практичну школу, щоб добути професіональні знання, які давали-б йому певний заробіток. А серед тодішнього суспільства найбільший попит був на знання юридичні без яких, при невизначеності тодішнього права, складності й надмірнім формалізмі судоводства, легкості порушення чужого права і через те необхідності позиватись, дійсно, не можна було нікому обійтись. „Без латини—плати вини“ (грошові карі),—справедливо говорилося в тодішній приповідці. Щоб добре навчитись сїєї „латини“, себ-то практичного правознавства, треба було, скінчивши латинську школу, вступити ще на рік-на два до так званої „палестри“, себ-то до канцелярії гродського або земського суда, і там, під орудою „реєнта“ канцелярії, повчитись що до порядків і форм судоводства. Се було щось подібне до юридичного стажу, який у нас тепер проходять так звані „кандидати на судові уряди“. Пройшовши такий стаж, можна було зайняти якусь посаду в судових канцеляріях, чи промуватись на уряд підсудка, судді, коморника, або-ж стати професіональним „юристом“, адвокатом, і вести судові справи різних клієнтів, що давало тоді добрий заробіток, а часом і протекцію потужних магнатів. По такій власне дорозі ішов і наш Верещака, відбувши стаж, мабуть, при канцелярії київського гродського чи земського суда. Наприкінці 1640-х років він мав уже добру клієнтуру, коли був постійним „плєніпотентом“ (повіреним) митрополита Петра Могили, київського каштеляна Адама Кисіля, волинського маґната князя Владислава-Домініка Заславського та інших. Крім того, він ще займав уряд „коморника граничного Чернігівського“.

Коли саме Верещака був призначений на сей уряд, точно не відомо. Вперше він згадуєть ся на сїм уряді в однім акті 1643 року³⁾. Лит. Статут вимагав, щоб на сей уряд призначались шляхтичі, „люде

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III, № 94.

²⁾ Голубев, „П. Могила“, II, 332.

³⁾ Архив Юго-Зап. Россіи, ч. I, т. 6, 778.

гідні, статечні, в праві умілі“ й такі, що мають в повіті нерухому власність¹⁾. Безперечно, Верещака задовольняв сим вимогам, окрім останньої: навряд, щоб він був якимсь землевласником у Чернигівському повіті. А позаяк вибір і призначення коморника цілком залежали від волі підкоморія, а Чернигівським підкоморієм в 1637—1641 роках був давній протектор Верещаки, Адам Кисіль, то він за-для його й міг обминути де-які формальні вимоги. Уряд коморника давав Верещаці певне суспільне становище й чималий дохід²⁾ і він тримав ся за його навіть і тоді, коли буря Хмельничини до тла змела всі межі, які він старанно обкопував скіпцями та записував у підкоморських книгах.

Оженив ся Верещака з якоюсь Гликерією Баличанкою, може дочкою або родичкою відомого київського войта Яцька Балики, що помер у 1613 р.³⁾.

Недовго володів Верещака своїми „дідичними“ Овруцькими маєтностями: Піщаницею та Мочульною. Як тільки помер його батько, зараз же знайшов ся спритний ляшок Ян Лютомирський, мечник Чернигівський, який подав королеві облудну інформацію, либонь сі маєтності лишились без правних спадкоємців і, як відумерщина, підлягають конфіскації, та й випрохав собі на їх так званий „кадуковий“ привілей, здобувши якого, зараз же „вибив“ (силоміць вигнав) з них Верещаку. Сей довго потім позивав ся з Лютомирським. Між иншим виявилось, що його син Ян був нововірцем і навіть „министром (пастором) люторським“ і що, грабуючи оселю Верещаки в Піщаниці, він, та ще його спільник, шляхтич Миколай Беневський, прусак, теж нововірець, викинули з його дому св. образи; за се Верещака окремо позвав їх обох до суду за блюзнірство. Ся справа в останній раз розсужувалась у січні 1648 року в київським гродським суді, але й тут не скінчилась, бо була перенесена до трибуналу⁴⁾.

Вигнаний з батьківщини Прокіп Верещака оселив ся в Грушках⁵⁾, маєтності свого клієнта князя Заславського, від якого „за свої зичливі послуги“ одержав запис на „доживоття“, себ-то на право до живота володіти сим маєтком. Се був тоді звичайний спосіб розплати багатих людей з своїми „юристами“. Так само розплатив ся з Верещакою за такі-ж послуги й митрополит Петро Могила, записавши йому в дочасне користування аж три фольварки Печерського монастиря під

1) Розд. IX, арт. 10.

2) Про дохід див. в Статуті розд. IX, арт. 9—10.

3) А в тім були тоді в Київщині й пани Балики. Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. VI, т. 1, 516.

4) Актова книга К. Центр. Архиву, № 20, стор. 279.

5) Тепер село Житомирського повіту, в Давидівській волости.

Білгородкою, і Верещака мав за що ревно оплакати в 1647 р. несподівану смерть свого „благодітеля“. Коли на початку 1648 р. Печерська братія вибирала нового архимандрита, то між іншими „князями й панами, обивателями Київської землі“, запрошеними до участі в сій „елекції“, був і Верещака. Таку-ж участь брав він і в виборі нового митрополита Сільвестра Косова¹⁾.

По весні 1648 року, як тільки рознеслась по Україні чутка, що Хмельницький під Корсунем погромив до останку польське військо, зараз же серед народніх мас підняв ся ворожий рух проти жидів, ляхів і панів; селяне громили панські маєтки, захоплювали ґрунти й заводили між собою козацький лад. Перестрашені цим пани й державці чим-дуж утікали до Польщі, кидаючи на волю Божу все своє добро. Прийшлося тікати й Верещаці, не вважаючи на те, що він був православний русин і, як сам хвалив ся, „із младоности був при стовпах церкви православної“, бо бачив він добре, що козаки й селяне, грабуючи панські оселі, не дуже то розбирають, якої віри й національності пан державця. Все-ж видно, що Верещака не дуже халав ся тікати, бо встиг одвезти до Київа де-які господарські речі й віддати до схову в Кирилівський монастир і пороздавати „межи хлопів для утаєння перед козаками“ волів, а тоді вже (аж на початку серпня), „уносячи (як він казав) здоровя et carissima рiugno“, та склавши на віз аж дві скрині з „муніментами“ (документами) власними й своїх клієнтів, рушив у дорогу з тим заміром, чи не зустрине де на Волині польського війська, а як ні, то буде прямувати до Польщі. Добрав ся він щасливо до Гощі²⁾, маєтності свого протектора Адама Кисіля, і тут спіткав його самого на чолі коронних комісарів, висланих сеймом до Хмельницького. Кисіль запросив Верещаку пристати до його подорожі, сподіваючись, що він, як місцевий українець і правник, стане в пригоді в зносинах з козаками. Верещака, хоч добре уявляв собі всю небезпечність такої подорожі, а про те, готовий (як сам хвалив ся) *animam Deo, corpus terrae, sanguinem patriae pro dignitate ejusdem carissimae patriae dedicare*, згодив ся. Рухоме добро, що віз з собою, склав до схову в Гощському монастирі, жінку з дітьми лишив у маєтності Кисіля, с. Мнишині, поблизу Гощі, а сам рушив з комісарями.

Подорож справді була дуже небезпечна. Волинь палала вогнем повстання. Навкруги крутились козацькі загони й саме перед приїздом з Варшави Кисіля двічі навідали його Гощу, вирізали жидів, спалили

¹⁾ Архивъ Юго-Зап. Р., ч. II, т. I, 341 і 347.

²⁾ Містечко Острозськ. повіту Вол. губ.

корчми, пограбували панське добро, випили в льохах усе вино та меди й трохи не спалили замку¹⁾. Правда, за-для оборони комісарів Кисіль вів з собою власний полк жовнірів, але знав, що цілком покладатись на їх вірність не можна, а більш покладав ся на охоронні листи гетьмана Хмельницького, з яким листував ся всю дорогу через козаків, бо його власних посланців до гетьмана переймали повстанці. Через такі перешкоди комісарський обоз посував ся дуже мляво. Трудно було доставати потрібний провіант, бо панські двори здебільшого були зруйновані, а селяне не охоче продавали припаси. Їхали так: попереду йшла кінна чата, що робила розвідки, далі їхав козак з розвиненою корогвою Кисіля, яко воеводи Брацлавського, за ним пани-комісарі з шляхтою й челяддю, а з заду і з боків обоз оточали полкові роти з ротмистрами.

Так доїхали до м. Острога. Там уже були козаки, які й заступили дальшу дорогу. Щоб здобути вільний пропуск, треба було вмовитись з їх старшиною. З таким дорученням Кисіль виправив до міста Верещаку. Там, видно, не хотіли пропускати такого численого озброєного обозу, але Верещака своїм красномовством „feliciter тую бурду усемирив“ (як сам потім хвалив ся) і вистарав ся на таку угоду, що комісарі з козаками поміняють ся заложниками, і тоді козаки самі їх проведуть до табору Хмельницького й оборонятимуть від „грасуючих“ навкруги загонів. В число заложників попав і Верещака й лишив ся ночувати в Острозі, а комісарі стали обозом за містом. Але в ночі сталась нещаслива пригода: якась польська чата з полку, здається, Яреми Вишневецького, несподівано підкралась під місто, напала на козаків і, між иншим, порубала на возах у комісарському обозі значних козаків-бранців, яких Кисіль віз у подарунок Хмельницькому. Нападників козаки прогнали—і зчинили галас, що се було нечуване підступство з боку комісарів, бо напад певно зроблено за їх приводом та побудкою. Зараз же з десяти комісарських заложників семеро було застрелено, а Верещаку з двома теж православними його товаришами „також порвали, окрутне били і зо всего одіння поодиравши, наполи голих покремповали“ (повязали). Конечну розправу з ними відклали на годину, поки збереть ся козацька рада. На присуд ради поставили Верещаку з товаришами і захопленого з польської чати жовніра. Сей на муках ствердив, що його чата всю ніч пробиралась манівцями з м. Ляховець і про неї справді ніхто не міг відати з обозу комісарського. Тоді сьому жовнірові зараз „шию утяли“, а Верещаку з його товариством вкинули „до смродливого вязеня“ і потім закованих в кай-

¹⁾ Памятники Комиссії, т. I, № XLV.

дани відослали до табору Хмельницького, який тоді стояв під Ямполем.

В таборі, перед самим гетьманом і полковниками, Верещака так уміло та красномовно виправдувався, що сталась ухвала пустити його вільно назад до комісарів, і вже писались у військовій канцелярії потрібні до сього охоронні листи, але тут Верещака допустив ся лихої необережности, за яку трохи не приплатив ся головою. Вільно ходячи по козацькому табору і з цікавістю його оглядаючи, він (як сам признаєть ся) помітив щось таке, що, на його думку, „ad salutem patriae належало“, і довірив своє спостереження якомусь товаришові, а той переказав ще комусь, і якось дійшло се до старшини. Верещаку зараз же схопили й потягли до гетьманського намету, де під той час був і київський митрополит Сільвестр Косів, що приїхав до гетьмана по якійсь справі. Тут полковник Джеджалій „учинив на Верещаку фурію, удаючи тоє, іж військо Запорозське легцеважив (зневажив) і о зрадї його мислив“, і кинувшись до шаблі, тут же йому „хотїв шию утяти“. Писар військовий і вся старшина теж „dentibus fremebant, волаючи на Верещаку, аби йому або шию утяти, або принаймні до гармати приковано“. Так би, певно, й стало ся, коли-б за Верещаку не заступив ся митрополит. Він пригадав, як вірно та щиро служив Верещака Печерському монастиреві й небіжчику Могилі, якої ласки запобіг у сього архипастиря, і взагалі—який з його ревний та слухняний син православної церкви і т. и. Нарешті, схилиючись на прохання митрополита, Хмельницький „дарував горлом“ Верещаку і навіть згодив ся пустити його до Київа, але з тим, щоб він там жив під доглядом владики не на повній волі, а за сторожею. Повертаючись до Київа, митрополит узяв Верещаку з собою й дав йому притулок у Софійському монастирі. Се було наприкінці серпня, 1649 р.

Всім місяців прожив Верещака у Київі „в в'язені вольнім виравді, але в великій нужді і в окрутнім утрапеню (прикростях) от своїх же траплений і утраплений зоставав“, як сам потім жал в ся він. Настрій київських міщан та козаків до того був ворожий відносно шляхти, хоч би й православної, що вона не сміла й носа показати, криючись по господах і шо хвилини жлучи смерти. Після Пилявецького погрому польського війська такий настрій ще побільшав, так що майже не проходило дня без того, щоб у Київі когось з шляхти не топили в Дніпрі або не вбивали. Тільки й був де-який захист для шляхти по монастирях і там було її повно. В сей самий час в Печерському монастирі переховувався такий же, як і Верещака, український шляхтич-утікач, відомий Єрлич, так він ось що, між иншим, занотував в своїй літописі; „В місяці декабрі (1648 р.) від 11-го аж до 14-го числа, за побудкою наших де-яких духовних і міщан Київських, у ночі по господах, де тільки відали шляхту, брали й топили,

а інших забивали, також і до кількадесять шляхтянок стратили збойці... За шляхтою мов за зайцями ганяючись по вулицях, з тріумфом великим і сміхом хапали й забивали" ¹⁾). Се робилось як раз тоді, коли тут пробував і Верещака. Живучи в такому небезпеченстві, київські вязні під час приїзду сюди з під Замостя Хмельницького, удались до його з плачливим проханням дати їм особливі листи за-для охорони їх здоров'я, і багатьом такі листи й були видані, а Верещаці відмовлено; видно, він і справді тоді, в таборі, дуже провинив ся, і гетьман не хотів йому сього пробачити; а користуючись такою неласкою, якісь особисті вороги Верещаки наважились рішучо над ним помститись: „зараз по одїзді Хмельницького (жалів ся він потім) crudelissimos athletas послано було, хочачи мене в Дніпрі утопити“; хто власне їх послав, він не пояснює. На його щастя, знайшов ся добрий чоловік з межі Софійських чернців, якийсь отець Косинський, що перестеріг про се Верещаку, й він встиг втекти до Михайлівського монастиря.

Не маючи з чого житись, Верещака удав ся до Печерського архимандрита Іосифа Тризни, давнього знайомого, з уклінним проханням допомогти „в тяжкім його утрапеню й нещасті, яке він для отчизни поносить“. Тризна виявив йому дружне почуття, але признав ся, що й сам терпить чимало лиха від братії і без її волі „не може нічого радити“. Звернув ся Верещака й до старшої братії, членів капитули, та марно тратив красномовство, а його натиски та жалї на „утраплення для отчизни“ (Польщі) тільки їх дразнили: вони глумливо називали його „філопатром“, глузували з його і не тільки не дали жадного порятунку, а ще послали двох чернців з наказом зараз же відобрати до монастиря ті фольварки, які записав Верещаці небіжчик П. Могила. Даремно Верещака доводив, що ті фольварки надані йому „за криваві, вірні послуги“, що він „добре монастиреві Печерському заслужив“, щоб під час теперішнього гіркого життя та нещастя мати право на „полїтування, яке й Татарє, будучи поганими, над вязнями християнськими показують і хліба їм дають, а вони, особи духовні, власний хліб у його одбирають і до того приводять, аби під вікнами ходячи хліба жебрав“. Чернці тільки сміялись над цими ляментациями і хвалились, що „тепер уже ніколи не треба буде монастиреві слуг правних“, а намісник о. Фалуїкевич ще й таке додав:—Ти-ж з домініканами Київськими фаворував і ради їм додавав, то нехай вони тебе й рятують.

І щоб більше Верещаці допекти, вигадали ще й таке: брата його стрічного, молодика Павла, що служив у архимандрита, „взявши з покою і з даних йому суконь обдерши, випхнули вперед за монастир

на окрутне замордоване *furenti* на той час *plebi*, а потім, трохи ужалювшись, знову до монастиря взяли і до кухні вхувши, котли собі шоровати розказали на контемпт (зневагу) стану його шляхецкого, насміваючись і уругаючись з шляхти“. І видно, сам архимандрит безсилий був захистити свого служебника від такої наруги.

Згадав Верещака, що перед „забігом“ зложив до схову в Кирилівським монастирі де-яке начиння до броварні й винниці, і задумав тепер продати його „для поратуння себе“ хоч хлібом насušним, а Печерські чернці й тут його попередили: „наложили на те начиння судовий арешт і заказали видавати його. Прийшлося Верещаці й дійсно старцем по-під-віконню ходити.

А тут ще одержав він лиху новину, що „по жалоснім під Пилявцями кривавім потопі неприятели (козаки) гору взявши, вогнем і мечем вільно в отчизні грасуючи, межи иншими і його з усеї субстанції злупив, а потім полк козаків Роменських, від челяди взявши відомість про скрині його, в монастирі Гоцським сховані, там напав і між иншими скринями обидві скрині з правами порозбивавши, привілеї, декрети і ріжні муніменти одні пошарпав, другі в болото і в воду повкидав, а остаток виуздане гультяйство на ладунки розібрало, і заледве половину побожні законники Гоцські упросили і до скринь забрали“¹⁾.

Ся звістка так сильно вразила нашого „юриста“, що він не втерпів довше сидіти в київським вязенні, на початку квітня 1649 р. втік звідси і якимсь дивом добрався пішки до Гощі, а 14-го квітня перед Луцьким гродським урядом формально застеріг право своїх клієнтів на одрочення їх судових справ через втрату документів; 19-го квітня таку саму заяву записав він і до Володимирських Гродських книг²⁾.

В осени того-ж року (11 жовтня) шляхта Брацлавська, такі-ж вигнанці, як і наш Верещака, зложила сеймик в м. Володимирі за-для вибору депутатів на Варшавський сейм. Там Верещака міг перед ким поскаржитись на свої лихі пригоди, понесені за вірність „отчизні“. і сеймик доручив своїм послам подбати в Варшаві, „аби пан Верещака при своїх привілеях захований був“³⁾. Туди-ж, до Варшави, поїхав він і сам й зустрівся там з Печерським архимандритом Тризною, що прибув на сейм по монастирських справах. Тут Верещака уже сміливо й настирливо напосів на Тризну, аби той вернув йому записані Могилою фольварки й нагородив за шкоди, понесені через їх невживання.

¹⁾ Всю отсю свою одисею, від виїзду до Гощі та й до сього моменту, Верещака потім детально оповідав у протестаціях, заведених до урядових актів Волинських. Головніші з цих протестацій недавно надруковані в „Архивъ Юго-Зап. Россіи“ ч. III, т. 4, №№ LVIII і CLXXXI.

²⁾ Актова книга Київ Центр. Архиву № 1017, л. 81.

³⁾ Архивъ Юго-Зап. Р., ч. III т. 4, № 145.

Тризна, звичайно, не міг зробити цього без волі братії й відмагався то сим, то тим, а нарешті Верещака так йому вівся, що він вилаяв його *turpissimis verbis* і загрозив, що коли той посміє вязатись до тих фольварків, то йому не животіти¹⁾).

Тоді Верещака, за протекцією А. Кисіля, удався за помічю до самого короля, розповів, які він „незносні утрапеня для милої отчизни поносив, всю субстанцію втерів“ і тепер через похвалки ворогів не сміє на Україну їхати й „до посесії своїх дібр і дідичної маєтности прийти“, але мусить „in exilium мешкати і в чужих кутах гоїні сльози вилити“. Король потішив вірного слугу, дав йому почесне звання королівського секретаря і звелів видати такий „протекційний лист: „Преложено нам, що секретар наш шляхетний Прокоп Верещака од велью особ, а особливе од чернцов Печерських Київських, також і од сусід його Пещаницьких і інших не єсть безпечний здоровя і живота свого, і маючи в свіжій памяти цноту, милость ку ойчизні і велику до послуг нам і Речіпосполітій охоту, яку він року прошлого, будучи до козаків посланий, не тільки тяжке вязенне за цілість ойчизни вдячно поносячи, але і здоровя не жалуючи, досить освідчив, про те умили есьмо узяти помененого секретаря нашого під оборону й протекцію нашу королівську і хочемо, аби він на кожнім місці мав вшеляке безпеченство, про що до відомости всіх, а особливе воеводи Київського і старост міст усяких приводячи, розказуем, аби цей лист наш через возного обволати і публікувати приказали і сами нашу волю виконували, і за виконанням її иншими наглядали, під ласкою нашою і карою, в праві описаною. Дан в Варшаві, 30 січня 1650 року“²⁾).

Д. Вацлав Липинський в цінній розправі своїй „Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy“ гадає, що цей лист був виданий Верещаді для охорони його особи з боку польської шляхти, яка нібито мала на його велику підозру, як на русина; а про те в листі королівським виразно вказано, з боку яких ворогів Верещака „не єсть безпечен здоровя і живота“: то були Печерські чернці та Пещаницькі сусіди, себ-то Лютомирські, що вигнали його з батьківщини в с. Пещаниці,—вороги, з якими він дійсно тоді позивався. Та й з чого-б выросла ота підозра, коли Верещака довгим вязенням у козаків і „незносним утрапенням за ойчизну“ як найкраще довів свою польську льюйяльність, справедливо признану й королем! Далі той же д. Липинський оповідає, либонь під час Варшавського сойму в січні 1650 року, в хвилю найбільшого обурення польської шляхти на А. Кисіля за його угодливу політику відносно Хмельницького, Верещака, „jako podejrz-

¹⁾ Там же, ст. 407.

²⁾ Актові книги К. Центр. Архива, № 19, ст. 592.

пу о стосункі з козаками“, засланий був до Мальборгської фортеці і там затриманий на два роки¹⁾. На жаль, шановний автор нічим не підпирає свого твердження, а тільки покликаєть ся на Костомарова, в якого дійсно знаходимо байку, либонь Хмельницький мав при королівським дворі свого конфідента, українського шляхтича Верещаку, такого меткого та хитрого, що він піддобрив ся до короля й сенаторів, удаючи себе за вірного їх слугу, знав усі їх потайні заміри—і про все повідомляв нишком Хмельницького, але нарешті його піймали на зраді й заслали до Мальборку²⁾. Костомаров не каже, як звали того Верещаку, але коли мова йде про нашого Прокопа, то ми рішучо відкидаємо цей здогад, бо фактично можемо довести, де був і що робив Верещака в 1650—1651 роках, себ-то за часи свого ніби-то заслання до Мальборку. Як відомо, на тім же Варшавським соймі 1650 р. була затвержена Збаразська умова з козаками й українська шляхта хмарою посунула до своїх маєтків, покинутих ще на початку повстання. Разом з нею вернув ся на Україну й Верещака. По дорозі в Луцьку 24-го лютого він заносить до актів протестацію на Печерських чернців за ті „утраплення“, які поносив від них під час в'язення у Києві³⁾; 7-го березня засідає в Житомирі на сеймику яко маршалок Чернигівського воеводства⁴⁾. В тім же місяці Верещака починає довгу тягачину з князем Заславським, який зважив ся відобрати у нього свою маєтність Грушки й передати в доживоття иншому юристі, якомусь панові Магнушевському⁵⁾. Верещака енергично змагаєть ся за своє право, скаржить ся самому королеві і нарешті, за його „інтерцесією“, привертає Грушки до своїх рук, а вертаючись з Варшави, 24 серпня записує в Луцьку скаргу на Печерських чернців, либонь вони затримали у себе ріжні його „мунїменти“⁶⁾. Заспокоєний від нападів Магнушевського, Верещака „безпечно господарство зачавши“, поля на зиму позасївав, літом більш тисячи кіп хліба зібрав, та не на власну користь: в осени 1651 року Магнушевський великим нападом вибив його з Грушок, вигнав його жінку (під той час вагітну) й малих дітей, забрав господарство і примусив Верещаку вивестись в „иншу його державу“, в с. Станілівку⁷⁾. На початку 1652 р. Верещака розвів в Люблинським трибуналі цілу низку судових справ з князем Заслав-

¹⁾ Z dziejów Ukrainy, 552—553.

²⁾ Собр. соч. вид. 1904 р., т. X, 338, 361, 377.

³⁾ Архив Ю.-З. Р., ч. III, т. 4, 402.

⁴⁾ Там же, 416.

⁵⁾ Акт. книга К. Центр. Арх. № 19, л. 114, і № 2500, л. 438.

⁶⁾ Архив Ю.-З. Р. ч. III, т. 4, 517.

⁷⁾ Тепер Бердич. повіту Самгор. волости. Акт. книги К. Центр. Арх. № 20, л. 224 і 277.

сьвим, п. Магнусевським, з Лютомирським (за Піщаницю) і з іншими¹⁾, та не зміг довести їх до краю, бо знову почалась війна з козаками і шляхта мусіла знову втікати з України. Як тільки рознеслась чутка про знесення польського війська під Батогом, тут вчинив ся нечуваний переполох. Сам воевода Київський А. Кисіль таємно вночі втік з свого воеводства, а за ним наздогін і перелякана шляхта²⁾. Утік і Верещака та й зник з очей аж на три роки. Що було з ним за цей довгий час, про те ми знаємо тільки в загальних рисах з його-ж власної „маніфестації“, занесеної до актів в пізніші часи. Здаєть ся, він і на сей раз пустив ся в „забіги“ старою дорогою, на Волинь; де й покинув дочасно жінку з дітьми, а сам в липні 1653 року поїхав до Люблина на трибунал, щоб здати юристам кн. Заславського його „муніменти“, які все ще возив з собою й не знав, що з ними діяти. Юристи чомусь одмовились їх прийняти і після довгих вагань та суперечок Верещака насилу впросив ся зкласти їх до схову в Люблинським кляшторі. Поки Верещака був заклопотаний цією й іншими справами, на Волині стались сумні події, через які він „стратив позосталую там малжонку з дітками“; мабуть, вони погинули під час татарської „інкурсії“, яка наробила там багато лихого в осени того року. Сам Верещака забіг „в сдлеглий край Литовський“ (на Білорусь) і довго там „туляв ся“, терплячи велику нужду, а про те встиг вдруге одружитись з якоюсь „урождною Христиною Маркевичівною³⁾. Аж тут почалась польсько-московська війна, в Білорусь вступило московське військо, знищило Пинськ і розпочало таку окрутну окупацію під гаслом визволення одновірного народу, яка мало ріжнилась від татарської інкурсії. Під сей небезпечний час Верещака (як сам потім жалів ся) „з іншими обивателями коронними“, що хвалились на Білоруси, „на разные местца уходити и по разным местцам туляти ся мусив“, а далі на його ще й „таксвая calamitas (біда) наступила“, що „в тых войнах и другая малжонка його, урождная Христина Маркевичівна, до вязения взятая и на Украину запроважена зостала“. Знесилений таким лихом „й тяжким убожеством, которое напотом наступило“, Верещака, дочекавши догідного часу, „для одшукання жоны своеє“ наважив ся вернутись до рідного краю⁴⁾. Се було на початку 1655 року. Тут Верещака довідав ся, що його жінку заслано в Московщину.

1) Там же, № 20, л. 351.

2) Lia:op Jerlicza, I, 139.

3) Мабуть, з роду панцирних бояр Маркевичів, що жили в м. Хойниках, в тепер. Речицьким повіті Мінської губ.

4) Акт. кн. Центр. Арх. № 2500, л. 438

Щі до кого було тут йому вдатись за помічю, як тільки до своєї-ж братії, шляхти, вигнаної повстанням з воеводств Київського, Чернігівського та Брацлавського, які 28 квітня зібрались у Володимирі на сеймик, щоб вибрати послів на Варшавський сойм. Тут Верещака зустрів щире братерське співчуття своєму лихові. В інструкцію послам одноголосно було наказано: „Яка єсть найбільша справедливість над ту, щоб подати братерську руку тим утрапленим, що на кривних своїх, в вязеню неприятельськім конаючих, милосердя від отчизни жадають! Утративши всі добра наші, ми терпимо ще й нове лихо, коли малжонки наші в неволі Московській страждуть, як се сталось недавно з п. Прокопом Верещакою; а через те доручаємо послам нашим вистаратись перед його королівською милостю, аби вязнів яких для визволення на заміну дано ¹⁾). Звичайно, такі заходи рідко коли мали пожадані skutki. Взагалі про долю жінки Верещаки не маємо дальших відомостей.

Уривають ся наші відомости й про самого Верещаку аж до того часу, коли він в 1659 р. виступає як горливий прихильник державної автономії України на основі Гадяцьких пактів. Цікаво-б знати, яким процесом дійшов він до такої рішучої зміни своїх політичних переконань. Д. Вацлав Ліпінський вирішує се питання просто: ображений невдячністю Польщі, що за його щире відданість безневинно заслала його до Мальборку, Верещака раптом зриває з нею, вертає на Україну під гетьманський реймент і разом з Військом Запорозьким приймає царську протекцію ²⁾). Коли б цьому була правда, то вже певно не до кого иншого звернув ся б він за помічю до визволення жінки з Московського полону, як до Хмельницького, який більше допоміг би йому в цій справі, ніж король. Правда, в канцелярії гетьманській здавна служив перекладчиком на латинську мову (*interpres latinus*) шляхтич Василь Верещака, якого Хмельницький ще в квітні 1649 р. з иншими посланцями посилав до Ракочія, ³⁾ але то міг бути стрічний брат Прокопа, бо такого брата (Василя Францишка) він дійсно мав ⁴⁾; сам же Прокіп хоч, може, й хотів, та бояв ся досягнути до гетьмана, памятаючи його неласку до себе за події в обозі під Ямполем в серпні 1648 року.

На гетьманськiм дворі в Чигирині Прокіп Верещака виступав вже за нового гетьмана, Івана Виговського. З ним, а вже запевне з його батьком Євстафієм, Верещака здавна міг бути знайомим, бо

¹⁾ Архивъ Ю.-З. Р., ч. II, т. 2, ст. 6 і 11.

²⁾ Z dziejów Ukrainy, 553.

³⁾ Там же, 421 і 581.

⁴⁾ Акт, книга К. Ц. Арх. № 18, л. 9.

всі ж вони походили з одного, Овруцького повіту, а Євстафій ще й служив з ним одночасно у митрополита П. Могили. Через цю знайомість Верещака зразу ж став у близькі відносини до гетьмана і зайняв при його дворі видатне становище, коли навіть збирався їхати його посланцем до царя в поважній справі. ¹⁾

А тут, на дворі нового гетьмана, роїлась тепер сила такої ж, як і Верещака, української шляхти, що до сього часу тулялась десь вигнанцями поза межами рідної землі, або навіть виступала в рядах польського війська, але тепер, стративши надію на польську перемогу, цілими повітами йшла під протекцію Війська Запорозького, бажаючи допомогти йому утворити автономну Україну, та разом з тим, під її охороною, вернутись до спокійного посідання своїми маєтностями. Під приводом єю ж наставленого гетьмана, який цілком поділяв її змагання, вона легко утворила сильну політичну партію „значних“ і стала рішучо впливати на його політику. Щоб уяснити, о скільки ця партія була багата на політичний досвід, культурність і добру освіту, досить пригадати найвидатнішого її представника, Юрія Немирича, майбутнього канцлера Вел. Князівства Руського. Він учився в Раковській соцініянській академії, потім довго подорожував в Європі, був в Голландії саме під той час, коли вона затяжним повстанням проти Іспанії добувала собі волю. слухав університетські лекції в Лейдені, в Амстердамі, за тим в Оксфорді, в Кембриджі і в Парижі. Повернувшись на Україну, він, змалку вихований в нововірстві, з захопленням почав закладати тут соцініянські збори та школи, а коли революційна буря геть знесла усі його нововірські заклади, а його самого „од Дніпра аж на Вислу загнала“, він пристав був до партії Ад. Кисіля, силкуючись погодити козаків з Польщею, а потім перекинув ся до Шведів, які тоді звоювали трохи не цілу Польщу і вже трактували з Хмельницьким та з Ракоцієм про те, щоб її зовсім знищити. В цих трактатах посередничав і Немирич, і тоді, мабуть, йому упало на думку, що його рідна країна як раз іде стихійно по стежці Голландії і легко може стати, як і та, самостійною республікою. Тоді Немирич через шведського короля добуває у Хмельницького дозвіл вернутись на Україну, прибуває на початку 1657 р. до його двору, приймає „благочестиву віру“ своїх дідів-прадідів і з тим же запалом, з яким раніш служив нововірству, присвячує тепер всі сили і здібности на служення політичній українській справі. Навіть задумує закликати на таке ж служення своїх попередніх одновірців, яким було тоді дуже тісно в Польщі: розсилає їм зазиви пристати до вільного козацького народу і стати вірними синами Запорозького Війська. І на ці зазиви де-хто

¹⁾ Акты Ю. и З. Р. IV, № 94.

й дійсно відгукнув ся, як от бувший колятор соцініянської академії в Киселині Олександр Чаплич-Шпановський і Гаврило Гулевич-Воютинський, хорунжий чернігівський.

Деякий час по смерті Хмельницького життя України плинуло так, як його направила міцна рука великого гетьмана. Докінчена була окупація північно-західних Українських земель, Волині й Пінщини, а 6 жовтня 1657 р. формально був заключений з Швецією союзний трактат, по силі якого Військо Запорозьке з підлягаючими його владі землями мало бути признане й проклямоване за нарід вільний і нікому не підлеглий (*pro libera gente et nulli subjecta*).¹⁾ Але реальні наслідки сього акту були ніякі. Шведи увязли в війну з Данією й не були в силі подати помочі Україні, а тим часом Москва, замирена з Поляками, чим дуж наслідала на неї, підбурювала чернь проти старшини, підтримувала проти Виговського різних демагогів, як Барабаша та Пушкаря, і взагалі роздмухувала на Україні пожежу внутрішнього заколоту. Одночасно з боку Поляків доходили спокусливі заклики до українців—вернутись до спільної ойчизни, „бо й нам без вас зле, і вам без нас“, прилучитись до Речіпосполитої уже не на старих засадах, а як „рівні до рівних і зацні до зацних“. В тодішнім скрутнім становищі України ці заклики не могли не вабити значної частини шляхетсько-старшинських кругів, що керували її політикою, і серед них виникла ідея прилучити Україну до Речіпосполитої на федеративних засадах, як політично-автономного її члена під титулом Великого Князівства Руського (Українського). Практично ся ідея й була переведена в так званих Гадяцьких пактах.

Не знаємо, яку особисту участь в складанню сих пактів брав Прокіп Верещака, але як зібрав ся в 1659 р. сойм в Варшаві для їх затвердження, то на чолі українського посольства стояли: Юрій Немирич від Київського воеводства і Верещака від Чернігівського. В нагороду за нову прислугу до ойчизни Верещака на тім же соймі одібрав с. Камянку й Мошки в Овруцькім повіті й другий шляхетський титул „Вірнослов“.²⁾

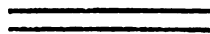
Та недовго йому прийшлося тішитись сією нагородою. Нарід Український і рядове козацтво з обуренням прийняли звістку про нове підданство Польщі, і Виговський на раді під Германівкою мусів положити гетьманську булаву. На лівім боці Дніпра, за приводом і з направи московських прислужників, як полковник Цюцюра та інші, козаки та й селяне почали побивати польські хорогви, що помагали Виговському Москву воювати. Їх рейментар Юрій Немирич почав тікати, але його догнали між с. Биковим і Кобизчею й посікли на

¹⁾ Архив Ю.-Зап. Р-ч. III, т. 6, 333—337.

²⁾ Vol. Legum, III, 303.

шматки ¹⁾. Там же загинув Прокіп Верещака й чимало іншої шляхти, а Цюцюра тим часом віроломно захопив і стратив у Переяславі братів Степана й Северина Сулимів. Так за короткий час один за одним зійшли з світу видатніші діячі нещасливої Гадяцької унії.

І дивно, з яким одномисльним задоволенням прийнята була звістка про їх згубу в двох протилежних таборах, на Москві і в Польщі. „Цюцюра—радісно рапортував цареві московський воевода Шереметєв—августа 19 дня (1659 р.) побилъ Стеньку Сулименка и Ивашку Забуского и иныхъ, и воръ и бунтовщикъ Северьян Сулименокъ застрѣленъ съ трехъ пищалей, а пушево вора и еретика Немирича убили до смерти подъ Быковымъ мужики“. ²⁾ З неменшим задоволенням занотував ту ж сумну подію польський сучасний хронікар Сам. Твардовський: „Niemiysz, rozsiekany w sztuki, wiary swojej przepłasc i mądrej nauki w Hadiackich traktatach, toż przekińczyk drugi Wereszczak i Sulima. I co ten niedługo pokój w Warszawie przysięgali z nami, żaden nie żyw“. ³⁾

---

¹⁾ Jeglicz, II, 31. По Костомарову виходить, що Верещаку забили козаки на радї, коли він, з наказу Виговського, почав їм читати Гадяцькі пакти.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. VII, 312.

³⁾ Księga domowa, 273.